

OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA ATEŞLİ SİLÂHLARIN YAYILIŞI

Mücteba İlgürel

XV. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı ordusunda pek az da olsa tüfek kullanılmakta idi. İlk kullanılış yılı hakkında gerçek bir tarih tesbit etmek mümkün olmamakla beraber, 1421 yılında Düzmece Mustafa hadisesinde, 1430 da Selânik fethinde ve 1442 de Sivrihisar kuşatmasında tüfek kullanıldığı bilinmektedir¹. 1444 yılında Varna savaşında top ve tüfek geniş çapta kullanılmıştır². II. Murad devrinde Macar seferlerinde ise tüfek ön planda gelmiştir. Bu devirde tüfeğin Osmanlı ordusunda kabul edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Esasen Fatih devrinde orduda tüfekci bir fırka bulunduğu ve harblerde, kale müdafaasında veya taarruzda olduğu gibi meydan muhârebelerinde de bu silâhın kullanıldığı anlaşılmaktadır³. İstanbul'un fethi, top ve tüfek gibi ateşli silâhlarda bir atılım devri olmuş, asrın ikinci yarısında yapılan sahra savaşlarında ve kale kuşatmalarında bu silâhlar dâimâ kullanılır hâle gelmiştir⁴. Ancak, zaman zaman düşman tarafının ateş üstünlüğü ya can kaybının artmasına veya başarısızlığa sebep dahi olmuştur. XVI. yüzyılda tüfeğin devlet eliyle imali ve kullanılması artarken, patlak veren isyan hareketleriyle tüfek âsilerin ellerine de geçmiş bulunuyordu.

1 Mehmed Neşri, *Kitâb-i Cihân-nümâ* (yayımlayan F.R. Unat, M.A. Köymen), c. II, Ankara 1957, s. 565, 611, 639.

2 Anonim *Tevârih-i âl-i Osman* (yayımlayan Giese), Breslau 1922, s. 69.

3 Halil İnalçık, *Belleten* 83, c. XXI (tanıtma yazısı).

4 V.J. Parry, *İslâm'da Harb sanatı* (trc. E. Merçil, S. Özbaran), *Tarih Dergisi*, sayı 28-29, İstanbul 1975, s. 203.

Devletin ilk tedbirleri

Tüfeğin reâyâ eline geçmesiyle, diğer silâhlara olan üstünlüğünden dolayı, devlet bu konuda tedbirler almakta gecikmedi. Devlet önceleri, vilâyet ve sancak merkezlerine gönderdiği fermanlarla, imparatorluk sınırları dahilinde reâyânın tüfek taşımaması katî sùrette yasaklıyordu. Müteakip devirlerde, özellikle XVI. yüzyılın sonları ve XVII. yüzyılın ilk yarısında Anadolu'da tüfeğin iyice yaygınlaşması, devleti daha başka tedbirler almaya sevketti. Bu tedbirler, eşkiya teftişi dolayısıyla tüfek teftişi olduğu gibi dirayetli vezirlerin sadece tüfek teftişine çıktıkları da görüldü. Yayınlanan fermanlarda ve teftiş emirlerinde özellikle tüfeğin üzerinde durulduğu görülmektedir. Nitekim, bu ferman ve teftiş emirlerinde «tüfeng celâlî zuhûruna bâis ve bâdî olmağın», «tüfeng eşkiyâ eline düşüp celâlî zuhûruna ve memleket ihtilâlîne bâis olduğu» ifadeleri sık sık kullanılmaktadır.

Tüfeğin reâyâ tarafından kullanılmasını yasaklayan elimizdeki herhalde en eski vesika *Mısır kânunnâmesi*'dir⁵. 1524 (931) tarihli bu *Kanunnâme*'de görevliler hâricindeki kimselerin tüfek taşımaması yasaklanmıştır. Hattâ, bu *Kanunnâme*'de tüfeğin imali ve tamiri dahi devlet eliyle olacağı katiyetle belirtilmiştir. Bundan başka, tüfek üzerine çıkarılmış bir ferman Hüdâvendigâr, Karesi ve Biga sancaklarına gönderilmiştir (bk. Ek). Devri (H. 935 = M. 1528) ve muhteviyatı itibariyle oldukça önemli bir vesika olan bu ferman, devlet otoritesinin en güçlü olduğu bir zamana âittir. Esasen fermandan da anlaşıldığı gibi herhangi bir isyan hareketi bahis konusu değildir. Ancak, Dergâh-ı mu'alla kullariyle tüfek taşımaya yetkili dirlik tasarruf edenler hâricinde, bir kimsenin bu yasağı ihlâl etmesi katiyetle men edildiği görülmektedir. Şu halde ateşli silâhların muhtemel tehlikesi anlaşılmalı ve bir ön tedbir alınması yoluna gidilmelidir. Ayrıca, tüfek taşıyanların hüviyetlerinin tesbiti ve İstanbul'a bildirilmesi hususu fermanda emredildiği gibi bunlara adaletli davranılması, paralarına ilişilmemesi hususu da belirtilmiştir. Reâyâ elindeki tüfeklerin periyodik olarak araştırılması, XVI.

5 Ö.L. Barkan, *Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları, Kanunlar, İstanbul 1943, s. 356.*

asrın ilk yarısında başlamış olsa gerektir. Safevîlerin teşvik ve tahrik ettikleri bir kısım halkın ellerinde tüfekleri ile devlete isyan etmeleri, İstanbul hükümetini teftiş hareketine zorlamıştır.

Bundan başka, demir madenlerinin işletilmesinin gayri meşru şekilde tüfek imalini hızlandırdığı ve hükümetin bazı demir madenlerinin faaliyetlerini durdurması, pek yerinde tedbir olmasa gerekirdi⁶. Ayrıca, tüfeğin imali ve barutla birlikte askere dağıtılması hakkında diğer bir belge İstanbul kadısına gönderilmiştir⁷. Adı geçen *kânunnâme*'de olduğu gibi bu belgede de tüfeğin sâdece mirî kârhânede imal edilebileceği belirtilmiştir. Tüfeğin askere dağıtılması ve usûlü ile deftere kaydı cebeci başıya bırakılmış bulunuyordu. Ancak, H. 1016 (M. 1607) tarihli bu hükümden öğrendiğimize göre, tüfek ve barut bir müddettir devlet kontrolünden uzak olarak imal edilmekte ve gizlice satışı yapılmaktadır. Böylece, tüfek Anadolu ve Rumeli taraflarında yayılmaya başladığı hükümde ifade edilmiştir.

Devlet aldığı tedbirlerle tüfeğin yayılışına mâni olmağa çalışırken bir taraftan da yasak olduğu halde imaline göz yumuyordu. Zira yeniçeriler cebhânedeki tüfek alabildikleri halde, bazı yeniçerilerin şahsî tüfekleri de bulunmakta idi. Esasen özel mülkü olanlar devletin verdiği tercih etmemekte idiler. Özel imâlâthânelerde imal edilmiş işlerliği ve atıcılığı daha iyi olan bu tüfekleri savaşlarda kullanmakta idiler. Devletin bu duruma zaman zaman göz yumduğu anlaşılmaktadır⁸.

XVI. yüzyılda tüfeğin reâyâ eline geçmesi

Kanunî'nin oğlu Şehzâde Bayezid isyanına (1559) kadar tüfeğin imâlî ve kullanılışı devletin tekelinde bulunuyordu. Ancak, yukarıda zikredilen münferit hadiseler (bk. Ek) hâricinde tüfeğin kullanıldığı toplu hadiseler rastlanmamaktadır. Şu halde reâyâ menseli asker arasında ateşli silâhların ilk defa toplu olarak kullanılışı-

6 Suraiya Faroqi, *Rural Society in Anatolia on the Balkans during the Sixteenth Century, I. Turcica, Tome IX/1 Paris-Strasbourg 1977, s. 190.*

7 İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları, c. II, Ankara 1944, s. 28-29.*

8 İ.H. Uzunçarşılı, *aynî eser, c. I, s. 366.*

ni bu tarihten itibaren görüyoruz⁹. Bayezid, Anadolu'da boş gezen leventlerle timarlı sipahilerin enerjisinden istifade yolunu bulmuş ve onlara ulûfe verileceğini ve yeniçeri ocağına alınacaklarını vademişti. Bu sebeple Kütahya, Afyon, Eskişehir, Ankara, Bozok, Çorum, Kastamonu, Şarkî-Karahisar ve Yeşilirmak bölgelerinden önemli guruplar gelmeye başlamıştı. Bunların bir kısmı mirî silâh ve cebhâneyi zabtedip Bayezid'in bayrağı altına gelmişlerdi¹⁰. Yevmlü adı altında teşekkül eden bu ordu, kapıkulu, sekban ve tüfekciyan adı altında sınıflandırılmış da bulunuyordu¹¹. Bayezid'in rakibi olan Selim'in de babasından yardım görmesine rağmen hemen hemen aynı yolu tutması ateşli silâhların kanûn hilâfına yayılışını hızlandırdı¹². Şartların yarattığı bu durum, merkezî otoriteyi zedelediği gibi devletin resmî ordusunun karşısında muvazzaf bir ordu kurulmasını da hazırlamıştı. Üç yıl süren kardeşler mücadelesi, Şehzâde Bayezid'in ortadan kaldırılması ile neticelendirilmiş; fakat Anadolu halkını isyana sevkeden âmiller varlığını korumaya devam ettiği için karışıklıkların önüne geçilememişti. Mücadeleye iştirak etmiş binlerce silâhlı insan Anadolu'nun dört bir köşesine yayılmıştı. Böylece Anadolu'da Şehzâde Bayezid taraftarlarına karşı «yevmlü tefitiş» adı altında amansız bir mücadeleye girilmiş, musâdere usûlü her yerde tatbik edilmiştir. Ancak, Anadolu'da estirilen tefitiş rüzgârı müsbet netice vermemiş, isyanın tesiri yıllarca devam etmiştir. Nitekim, ellerinde «alât-ı harb ve tüfeng» ile dolaşan çift-bozan reâyâ ile iş bulamayan medrese mezunu suhteler küçük guruplar hâlinde isyana devam etmişlerdir. Bunlardan bir kısmı ellerindeki tüfekleriyle ocağa kaydolmuş, İran (1578-1590) ve Macaristan (1593-1606) seferlerine götürülmüşlerdir¹³. Şehzâdeler mücadelesi

9 Bk. Şerafettin Turan, *Kanuni'nin oğlu Şehzâde Bayezid Vak'ası*, Ankara 1961, s. 83-96; Halil İnalcık, *The Socio-political effects of the diffusion of fire-arms in the Middle East (War, Technology and Society in the Middle East*, Edited by V.J. Parry, M.E. Yapp, London 1975), s. 196.

10 Bk. Şerafettin Turan, *aynı eser*, s. 88-89.

11 Peçevi, *Tarih*, c. I, İstanbul 1283, s. 390.

12 Kanuni'nin, Şehzâde Selim'in ordusunun tüfekle donatılması için Veziriazam Lala Mehmed Paşa'ya ve Selim'in lalasına gönderdiği hükümler için bk. Ahmed Refik, *Konya Muhârebesinden sonra Şehzâde Bayezid'in İran'a firarı*, T.O.E.M. Nr. 36, yıl 1331, s. 706, 707; ve tüfeğin yasaklanması hakkında Diyarbakır beylerbeyine yazılan bir hüküm için bk. s. 708.

13 Geniş bilgi için bk. Şerafettin Turan, *aynı eser*, s. 159-73; Halil İnalcık,

Anadolu'da isyan hareketlerine bir hız verdiği gibi, işsiz suhteler ve köylü gençlerin silâh edinme arzusunu da arttırmıştır. Diğer taraftan ekonomik ve sosyal şartların değişmesi, topraksız unsurların artmasına sebep olurken, devlet idaresinde görülen aksaklıklar da huzursuzluğun gelişmesine âmil oluyordu. Bu şartlar altında devletin silâh teftişinde âciz kalması, batı Avrupa'dan, Raguz'a'dan ve Cezayir'den silâh kaçakçılığını arttırırken, tüfek imâli için mahallî teşebbüslerin inkişafına da sebep oluyordu. Nitekim, bir vezirin cebhânesindeki silâhlar listesindeki (1009=1600 tarihli) 75 tüfek arasında şu tiplere tesadüf ediyoruz : Cezayiri, Frengî (batı Avrupa'dan), Rûmî (Osmanlı), İstanbulî, Macarî, Alaman, Macarî zenberekli ve kâr-i Moton¹⁴. Bir tüfeğin fiatı bu devirde gayet ucuzdu. XVI. asrın son on senesinde alelâde bir tüfeğin fiatı 300 ve 600 akçe arasında değişirken orta yollu bir atın fiatı iki misli idi. Bir köylü genci için tüfek satın almak ve ödeyecek bir paşa veya beyin hizmetine girmek kârlı bir yatırım idi. Aksi halde celâlî gürûhuna katılabilirdi.

Şehzâdeler mücadelesinin, Anadolu'da tüfeğin kanun hilâfına yayılışına önyak olduğu iddia edilebilirse de elbette bu katî bir sınır olamaz. Nitekim, bu fikri teyid edecek bir vesika 25 Zilkade 966 (29 Ağustos 1559) tarihli olup, Sinan Paşa'ya yazılmış olan hükümdür¹⁵. Bu hükümde, suhte taifesinin, ellerinde tüfek olduğu halde kırkar elliser kişilik bölükler hâlinde kasabadan kasabaya dolaştıkları, zulmettikleri belirtilmektedir. Sinan Paşa bunlar üzerine yürümele görevlendirilmiştir.

Durum böyle iken, devlet 1576 tarihinde, imparatorluk dahilinde köprü ve yolları beklemekle görevli derbendcilere dahi henüz tüfek vermemişti. Nitekim, Yalova yakınlarındaki derbendciler hükü-

...fire arms... s. 196-97; aynı müellif, *The Ottoman Decline and its Effects upon the Reaya, the Ottoman Empire : Conquest, Organization and Economy*, Collected Studies, London 1978, s. 343.

14 Halil İnalcık, *...fire arms...*, s. 197-98.

15 «Silistre sancağı beyi olup, Amasya muhafazasında olan Sinan Paşa'ya hüküm ki, hâliyâ Merzifon kâdısı mektûb gönderüp vilâyet-i Rum'da suhtedân tâifesi ayağ üzere gelüp her bölük kırk-elli nefer kimesne olup alât-ı harb ve tüfeng ile kasabadan kasabaya gezüp fitne ve fesâd üzere oldukların...» Başbakanlık Arşivi, MD, Nr: 3, s. 103, h. 261.

mete müracaat ederek, tüfekle donatılmış eşkiyaya karşı tüfek taşımalarına izin verilmedikçe görevlerini lâykiyle yapamayacaklarını bildirmişlerdir¹⁶. Devlet ise tüfeğin görevliler arasında dahi fazla kullanılmasına pek taraftar görünmüyordu. Hatta, Osmanlı ordusunun büyük ekseriyeti dahi ok, yay, gürz ve mızrak gibi modası geçmiş silâhlarla mücehhez idi. Halbuki gayri meşru unsurların arasında tüfek, süratle yayılıyor, teftişler sonucu yüzlercesi ele geçiyordu. Bu cümleden olarak, Bursa beyine yazılmış bir hüküm, bu tarihlerde, bu civarda tüfek kullanıldığını göstermektedir. Hükümden anlaşıldığına göre tüfek taşımamanın ve kullanmanın cezası küreğe konmak idi¹⁷. Hüdavendigâr sancağı beyine hitaben yazılmış bir hükümde ise eşkiya tâifesinin yeniçeri kıyafetinde soygunlar düzenlediği anlatılmaktadır. Yine bu hükümden anlaşıldığına göre sipahi ve yeniçeriden başka bazı şehir halkında ve reâyâda tüfek görülmüştür. Görülüyor ki, tüfek halk arasında yavaş yavaş yayılmakta olup, hükümdeki kayıttan anlaşıldığına göre uzun zamandır tüfek musâdere edilememiştir¹⁸.

Suhteler ve Tüfek

Suhtelerin başlıca isyan merkezleri, aynı zamanda halkın da hükümete en çok müşkilât çıkardığı yerlerdi. Karesi, İzmir, Isparta, Denizli, Alâiye, Muğla ve Aydın çevreleri, ehl-i örf ile silâhlı mücadeleye başlamışlardı. Ateşli silâhlar reâyâ arasında artarken mücadeleye kızıyordu. Bir yandan suhtelerin taarruzları öte yandan ehl-i örf taifesinin baskısı, bu sahil şeridinde yaşayan halkı can korkusuna düşürmüştü. Diğer taraftan kaçaklığın yapıldığı bu bölgelerde ateşli silâhların elde edilmesi gayet kolay idi. Bu sebeple yer yer yapılan teftişlerde yüzlerce hattâ binlerce tüfek musâdere ediliyordu. Nitekim, Aydın sancağı beyinin reâyâdan bin besyüz gibi önemli bir miktarda tüfek topladığı bir vesikadan anlaşılmakta-

16 Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Derbend Teşkilâtı*, İstanbul 1967, s. 64, vd.

17 Bk. Hikmet Turhan Dağlıoğlu, *XVI. asırda Bursa*, Bursa 1940, s. 62, vesika 87.

18 Bk. Hikmet Turhan Dağlıoğlu, *ayni eser*, s. 69, vesika 99.

dır¹⁹. Tüfeklerin İzmir'den gemi ile gönderilmesi emredilmiştir. Bundan başka, Hüdavendigâr, Biga ve Karesi sancaklarına takriben yedi aylık zaman farkı ile yazılmış iki adet hükümde, tüfek konusuna temas edilerek «bizzat bu husûsta» ifâdesi kullanılmıştır. Her iki hükümde de eşkiya ve suhte taifesinin köylere ve kasabalara baskın yaptıkları anlaşılmaktadır. Ayrıca, sancak kadılarına, ellerinde tüfek taşımaya «emr-i şerif» olup olmadığının yoklanması da emredilmektedir. Bu bir bakıma tüfek teftişidir. Bu teftiş işinin bitirilmesinden sonra tüfeklerin imzalı ve mühürlü liste ile yayabaşıya teslimi bildirilmektedir²⁰. Tüfek kullanılmasının artmasına bütün gayretlerine rağmen, engel olamayan hükümet, işi sıkı tuttuğunu ifade etmek maksadıyla ok ve yay ile dahi gezmeyi yasak etmişti²¹. Şehzâde Bayezid vakasını takip eden yıllarda Anadolu'da tüfek taşıyıp ehl-i fesad gurubuna dahil suhte ve eşkiya o kadar artmıştı ki, devlet menine dâir üst üste hükümler göndermek zorunda kalmıştı. Nitekim bu hükümlerde «bundan akdem size defa'atle ahkâm-ı şerife yazılıp» cümlesi kalıplaşmış bir ifâde olmuştu.

Medrese talebelerinin tüfek taşımaları, artık alışlagelmiş bir husûs iken, devlet zaman zaman teftişlerden de geri kalmıyordu.

19 «Aydın beyine hüküm ki, re'âyâdan bin besyüz aded tûfeng cem' eyledüğün îlâm olunmağın zıkr olunan tûfengleri İzmir'den gemiye tahmil edüp südde-i sa'âdetime gönderilmek emr edüp buyurdum ki, zıkr olan tûfengleri İzmir'de gemiye tahmil edüp emrim mücibince Dergâh-ı mu'allâma gönderesin. Fî 5 Zilkade sene 985 (14 Ocak 1578). Başbakanlık Arşivi, MD, Nr. 33, s. 289, h. 594.

20 Hüdavendigâr ve Biga ve Karesi sancaklarında olan kadılara hüküm ki, hâliyyâ ol câniblerde bazı eşkiyâ tûfeng kullanup ve bazıları yeniçeri değil iken yeniçeri sûretinde gezüp ve ehl-i fesâd suhte tâifesi dahi cem'liyyet ile yat ve yarağla karye be-karye gezüp kurâ ve kasabâtdan ... yollara ve bellere inüp envâ'-i fesâd ve şenâ'at eyledüklerin îlâm olunup buyurdum ki, her biriniz taht-ı kazanızda bizzat bu husûsda mukayyed olup göresiz, tûfeng isti'mâl için südde-i sa'âdetimden ellerinde emr-i şerif olmayanlar tûfenglerin ellerinden aldirup müşârdün-ileyh yayabaşuna teslim etdirüp her biriniz taht-ı kazanızda ne miktâr tûfeng alnup yayabaşuna teslim olunduğun defter edüp bir sûretin imzalayup ve mühürleyüp südde-i sa'âdetime gönderesin ve muhkem tenbîh ve nidâ etdirüp min-ba'd re'âyâyâ ve eşkiyâyâ tûfeng isti'mâl ettirmiyesiz...» 18 Rebiülâhir 988 (4 Haziran 1580). Başbakanlık Arşivi, MD, Nr. 43, s. 21, h. 41; diğer hüküm meâlen aynı olup 14 Zilkade 988 (21 Aralık 1580) tarihini taşımaktadır. *Aynı Defter*, s. 31, h. 64.

21 Bk. Hikmet Turhan Dağlıoğlu, *ayni eser*, s. 97, vesika 148.

Silâhdar Ağası Ali Ağa, Aydın, Saruhan ve Mentеше sancaklarına mehâyif müfettişi tayin olunmuştu. Manisa'ya gelen Ali Ağa, şehrin ileri gelenlerini, altı bölük çavuşlarını ve suhtelerin kemerbaşılarını toplamış, bundan sonra suhtelerin tüfek ve diğer savaş âletlerini taşıyacaklarına dâir söz almıştı (H. 1012 = M. 1604)²².

XVII. Yüzyılda Tüfek

Devlet otoritesinin eski gücünü kaybetmesi ile beraber, Osmanlı müesseselerinde başlayan tereddî her sene biraz daha artarken, bu hal, ordunun savaş alanlarında başarısızlığa uğramasına sebep oluyordu. Avrupa devletleri silâh teknolojisinde yapılan gelişmelere ayak uydururken Osmanlı ordusu bu husûsta gelenekçi bir tutum içinde idi. Seferlerde düşmandan alınan ateşli silâhlar dikkat ve alâkayı çekiyor, padişahın da görmesi için İstanbul'a getiriliyordu. Seferler başarısız ve toprak kayıpları ile bitiyordu. Nitekim, Eğri savaşlarında (1596) sipahiler daha sefer başlamadan geri çekilmişlerdi. Artık hristiyan milletler ateşli silâhlar sâyesinde önünde durulmaz bir üstünlük kazanmışlar ve Osmanlı Devletini tehdiye başlamışlardı. Bunun üzerine, hükümet ateşli silâhlarla donatılmış daha fazla askere ve düzenli ücret tediyesine lüzum gördü. Bu her şeyden önce yeniçeri miktarında artış ve sipahinin ihmali demektir. Halbuki bu yeni teşebbüsler, klasik Osmanlı cemiyetinin yapısında değişiklik idi. Ve neticede Anadolu'daki kapıkulu miktarı arttı. 1590 dan itibaren de ateşli silâhlarla donatılmış sekbanlar önem kazandı. XVII. yüzyılda sekbanlar yeniçerilerin yanında imparatorluğun başlıca kuvveti oldu. Fakat bu hal imparatorluğa başka kötü tesirler yapmakta gecikmedi. Kapısı genişleyip büyüyen vâliler herhangi bir hadise karşısında hükümete baş kaldırdılar; bu durum devlet otoritesinin daha da zayıflamasına ve Anadolu'da yeni güçlerin meydana çıkmasına sebep oldu. İmparatorluğun Avusturya ve İran ile mücadeleye giriştiği devrede (1596-1610), Anadolu tam bir anarşi yuvası haline geldi. Asi lideri Karayazıcı Abdülhalim etrafına 20.000 kişi toplamaya muvaffak oldu; insaf-

22 M. Çağatay Uluçay, *XVII. asırda Saruhan'da eşkıyalık ve halk hareketleri*, İstanbul 1944, s. 26, vesika 12.

sızca yağma ve katliam yaptı. Bu devirde halk şehirlere akın etti. Hatta bir kısım halkın İstanbul'a ve Balkanlara kaçtığı görüldü. Anadolu halkının karşı karşıya kaldığı bu durumu anonim bir eser şöyle ifade etmektedir :

«... memleketler harâb ve re'âyâ ve berâyâ dağlar başında ızdırâbda olduğundan gayri niceleri çiftin ve çubuğun dağıdıp, öküzün satup, at edinüp, saban demirin tüfenge değişüp, öğendere kullanırken gönder kullanmağa başlayup, bilcümle gani ve fakir ve civân ve pîri kimi atlu ve kimi sekbân olup ata binüp kılıc kuşanup, semt semt kal'alar ve palangalar ihdâs edüp...»²³.

Ateşli silâhların bilhassa tüfeğin zaman zaman binlerle ifade edildiği de olmuştur. Bunlardan Canpulad-oğlu Ali Paşa isyanı bu devrin bâriz örneklerindedir. Halep ve Kilis bölgesinde büyük bir isyan çıkarıp, burada müstakil bir devlet kurma niyetiyle Canpulad-oğlu 30.000 den ziyade tüfekli piyâde ve bir o kadar suvari etrafına toplayabilmişti (H. 1015 = M. 1606)²⁴. Canpulad-oğlu isyan sahasını kısa zamanda Kuzey Suriye ve Adana havâlisine kadar genişletip ateşli silâhlarla donatılmış ordusuna güvenerek adına sikke kestirecek kadar isyanı ileri götürmüştü. Ancak, Adana'dan Halep üzerine yürüten Sadriazam Murad Paşa, Oruç ovasında Canpulad-oğlu Ali Paşa'yı hezimete uğratmıştı. Buradaki şiddetli çarpışmalarda Osmanlı ordusu tüfek mermisinden çok müteessir olmuş, mağlubiyet ihtimali belirmiş iken, sadriazam ve askerinin son bir gayreti ile zafere ulaşılmıştı²⁵.

23 *Ahvâl-i Celâliyyân*, Süleymaniye Ktb. Esad Ef. Nr. 2236, vrk. 5b.

24 «... ve Halep içinde muttasıl sekbân yazup otuz binden ziyade tüfeng-i piyâde ve bir ol denli suvari asker dahi zamm eyleyüp pâdişâh-ı felek-medâra isyan u tuğyanını ilâm eyledi». Hasan Bey-zâde, *Tevarih-i Âli-i Osman*, Paris, Bibliothèque Nationale, Department des Manuscrits Turc, Nr. 124, vrk. 570b (Bu yazmanın fotokopisinden istifade etmemi sağlayan arkadaşım Nezih Aykut'a teşekkür ederim); Tüfek miktarının 20.000 olduğuna dâir bk. Mustafa Sâfi, *Züddetü't-tevarih*, Bayezid Devlet Ktb. Veliyüddin Ef. Nr. 2429, c. II, vrk. 80b; Mehmed b. Mehmed, *Nuhbetü't-tevarih ve'l-ahbâr*, İstanbul 1276, s. 235; Kâtib Çelebi, *Fezleke*, c. I, İstanbul 1287, s. 295.

25 Nitekim Hasan Bey-zâde (*ayni eser*, vrk. 570b-71a) bu meydan muharebesindeki tüfek ateşini şöyle ifade etmektedir. «...bâği-i merkûmun segbânı

Canpulad-oğlu'nun Adana vâlisi ve kumandanı Cemşid ise, tuttuğu Tekirbeli'ni iki yerde ikişer üçer bin tüfekli asker ile tahkim etmiş ise de başarılı olamamıştır²⁶.

Devletin zayıf durumundan istifade edip, Anadolu'da 20.000 kişilik ordusu ile dolaşarak baskınlar ve soygunlar yapan Kalender-oğlu da önemli miktarda tüfeğe sâhip bulunuyordu. Kalender-oğlu, kuvvetlerini dokuz alaya taksim etmiş ve her alayda bin kişiye tüfek vermişti. Maraş civarında Göksun ovasında Murad Paşa tarafından mağlup edilmiş ise de İran'a kaçmasına mani olunamamıştı (H. 1017 = M. 1608)²⁷.

Gereken tedbirlerin alınmaması eyâletlerde yeni yeni âsi ruhlu güçlerin doğması, ateşli silâhların artışına ve yaygınlaşmasına sebep oluyordu. Bu duruma örnek olarak, Aydın ve Saruhan sancaklarında muhassilü'l-emvâl olan Üveys Paşa-oğlu Mehmed Paşa'yı göstermek mümkündür. Mehmed Paşa, padişah hocasına gönderdiği mektubunda Aydın, Saruhan ve Kazdağı civarlarından 20.000 yarar adam topladığını ve bunları tüfekle techiz ettiğini bildirmektedir²⁸. Mehmed Paşa Kalender-oğlu'nu tenkil etmek arzusunu izhar edip kendisine vezirlik verilmesini arzu ediyordu. Vezirlik rütbesinin verilmiş olmasına rağmen Mehmed Paşa, eşkiya üzerine gitmemiş, tüfekli ordusuna güvenerek âsi tavrı takınmış; ancak bir müddet sonra ölmüştü (H. 1014 = M. 1606). Üveys Paşa-oğlu kethüdası olup, isyana tevessül eden Yusuf Paşa ise üç-dört binden ziyade tüfeng-endâza ve birkaç bin atlı askere sahip bulunuyordu. Sadrazam Murad Paşa, daha büyük âsilerle uğraşırken efendisinin yerine geçmek isteyen Yusuf Paşa'ya muhassıllık verilmesini rica etmiş; ızalesi işini sonraya bırakmıştı²⁹.

nâmindâ olan tüfeng-endâzları küh u deşti kaplayup tüfeng fınduğı ile cihâna velvele ve asker-i islâma zeizele birağup galebeleri ihtimâli zâhîr ve cünüd-i müslimînin za'fı bâhîr olmuşiken serdâr-ı zafer-rüsûm... seyfini eline alup leşker-i bugâta bizzat hücum edecek...»

26 *Ahvâl-i Celâliyan*, vrk. 9a.

27 *Ahvâl-i Celâliyan*, vrk. 19b.

28 «... bu diyârın ve Kazdağı demekle ma'rûf menâzül-i safâ-âsârın dilâver ü yararlarından yirmi bin mîkdârı tüfeng-endâz u nize-güzâr müheyyâ vü ihzâr eylemişem...» Hasan Bey-zâde, *aynî eser*, vrk. 572a.

29 Naima, *Tarih*, c. II, İstanbul 1280, s. 62; ayrıca bk. İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. III, kısım 1, Ankara 1951, s. 114-15.

Bu cümleden olarak, Anadolu'nun en güçlü vâlilerinden olup âsi tavrı takınan, Sultan II. Osman'ın intikamını almak bahanesiyle ortaya atılan Erzurum beylerbeyi Abaza Mehmed Paşa'yı zikretmek yerinde olur. Abaza Mehmed Paşa yanında 40.000 kişiyi bulan ordusu ile Ankara'yı kuşattı; ancak muvaffak olamadı. Abaza, Kayseri sahrasında karşılaştığı devlet ordusuna önceleri tüfek ateşi ile büyük zayıat verdirdi ise de, veziriazamın getirdiği 100 kadar şâhi darbzen top, âsileri perişan ve mağlup etmişti³⁰.

Abaza Hasan Paşa ve Tüfek

Kuyucu Murad Paşa'nın çok şiddetli tatbik ettiği tenkil hareketi, sonuca ulaşmaktan ziyade şimdilik yok etme siyasetini gütmüş bulunuyordu. Binlerce Anadolu genci katledilmiş, ancak isyanın kaynağı tesbit edilememişti; fakat devrin genç nesli gözden çıkarılmıştı. IV. Murad devri, her ne kadar devlet otoritesinin tesis edilebildiği bir devir oldu ise de esasen, Anadolu'da ne isyana cesaret edebilecek bir lider ne de etrafına toplanacak çift-bozan reâyâ kalmıştı. İşte bu devirde Anadolu'da isyan bayrağını çekmiş büyük bir lidere rastlanmamaktadır. Sultan İbrahim devri bu devrin bir devamı oldu. Anadolu'da kısmî bir sükûnet hâkim idi. Fakat, kıpırdanmalar da filiz vermeğe başlamıştı. Karesi, İzmir, Aydın ve Saruhan bölgesinde Cennet-oğlu, Sivas vâlisi Vardar Ali Paşa, Kara Haydar, Kartırcı-oğlu ve Haydar-oğlu gibi âsiler bu devrin belli başlı liderlerinden olup, gerek asker gücü gerek ateşli silâh gücü bakımından pek varlık gösteremediler. Sipahilikten yetişme Gürcü Abdünnebi ise, 15.000 kişilik ordusu ile İstanbul üzerine yürümüş, ancak başarılı olamamıştı. Gürcü Abdünnebi bu devrin diğer âsileri gibi ateşli silâh bakımından zayıf bulunuyordu.

Abaza Hasan Paşa, elinden memuriyeti alındığı için, hak arama bahanesiyle isyan eden ve kısa zamanda yanında binlerce âsiyi toplayabilen bir sipahi lideridir. Abaza Hasan, maiyetinde 30 kadar vâli ve sancak beyi ve sâir yüksek dereceli devlet memuru bulundurduğu gibi 30.000 kişilik bir orduya da sahip idi. Ateşli silâh-

30 Kâtib Çelebi, *Fesleke*, c. II, s. 55; Naima, *Tarih*, c. II, s. 322.

lar bakımından da üstün bir güce sahip olan Abaza, diğer bir lider İpsir Mustafa Paşa ile daha da kuvvetlenmişti. Bu isyan, devletin liderlere çeşitli memuriyetler ihansı ve bir takım tavizler verilmesiyle geçici olarak durdurulabildi (1062=1652). Ancak, sadriazam İpsir Mustafa Paşa'nın idamı, Türkmen voyvodalığının elinden alınması, Abaza'yı yeni bir isyan hazırlığına itti ise de Diyarbakır vâililiğine tayini, onu alkoydu. İmparatorluk, IV. Mehmed'in cülûsundan beri en kötü yıllarını yaşamakta idi. Devlet mekanizmasında görülen idarî, malî ve askerî çöküntülere Anadolu'daki huzursuzluklar da eklenmişti. Rüşvetle tayin olunan vâli ve mütesellimler elinde fakir tabaka perişan idi. Çift-bozan reâyâ ise halka eziyet eden bir diğer zümre idi. Devletin durumu günden güne kötüleşirken, dertlerin üstesinden gelebilecek bir sadriazam aranmış ve Köprülü Mehmed Paşa bulunmuştu. Bu kötü gidişe dur diyebileceğinden emin bulunan Köprülü, padişahın şimdiye kadar emsaline rastlanmayan yetkiler alarak işe başladı (1066=1656).

Yeni sadriazam, taraftarlarını vâliliklere tayin ederken Abaza Hasan Paşa'yı da Anadolu'dan uzaklaştırmak gayesiyle Haleb vâililiğine tayin etti. Zira, Abaza'nın namı Anadolu'yu aşmış; yanındaki adam miktarı ve top ve tüfeği ile üne kavuşmuştu. Sağladığı şan ve şöhrete güvenen Abaza ve yanındaki vâliler, Köprülü'nün Erdel seferi davetine katılmayarak isyan bayrağını çektikleri gibi; sadriazamın azli konusunda padişah ile pazarlığa giriştiler. Günden güne güçlenen Abaza, Bursa üzerine yürüyüp İstanbul'u dahi tehdit ederek zulm ve yağmaya başladı. Anadolu'da tutunabileceğine kanaat getiren Abaza «... fi-mâ-ba'd Rumeli anların Anadolu bizim olsun...» diyerek Osmanlı Devleti tarihinde en büyük isyanı başlatmış oluyordu. Günden güne artan âsilerin ordusu karşısında, devlet fetvâ çıkarıp, nefir-i âmm ilân etti. Diğer taraftan, sadriazam seferden çağrılıp önemine binâen isyan ile uğraşması emredildi.

Abaza, devletin tedbirleri karşısında Bursa'da bulunmayı tehlikeli görmüş, İnegöl sahrasına çekilmişti. Oradan da Eskişehir sahrasına gelip kondu. Abaza, Köprülü'nün sefer hazırlıkları karşısında bir hat tesis etmeğe çalışıyordu. Anadolu beylerbeyliğine tayin olunup, İznik civarında eşkıya bakiyelerini temizlemekle görevlendirilen Konakçı Ali Paşa, Abaza'nın gönderdiği 4000 tüfekli askerini

baskınına uğradı. Askerinin çoğunu kaybeden Ali Paşa, kendisi de yaralı olarak selâmeti Bursa'ya kaçmakta buldu (1069=1658)³¹.

Bu mağlubiyet hükümeti çok daha ciddi tedbirler almaya sevketti. Bu cümleden olarak, Murtaza Paşa, 100.000 kişilik bir ordu ile Abaza'nın peşine düştü. Âsilerin ordusunda bol miktarda tüfeğin yanında topun da bulunduğunu göz önünde tutan hükümet, top nakli için de tedbirler almıştı (15 Rebiülevvel 1069=11 Aralık 1658)³².

Hükümet mağlubiyeti müteakip yeni bir sefer hazırlığına girişmiş; 1659 yılı baharı için eyâletlere fermanlar gönderilmişti. Abaza ise Anteb'e yerleşmiş; askerini de civar kasaba ve köylere taksim etmişti. Bu bölgede âsilerin halka yaptıkları eziyet, zahire temini için yapılan baskılar, Abaza aleyhine oluyordu. Öte yandan yapılan küçük baskınlar âsileri yıldırılmış kısmi bir ümitsizlik yaratmıştı. Sefer hazırlıklarının planları yapılırken, bir yandan da Murtaza Paşa hileli yollarla Abaza ve maiyetine tuzak hazırlıyordu. İlgün mağlubiyetinin neticesinden ürken Murtaza Paşa, işi bahara bırakmak istemiyordu. Nihayet, âsiler hile ile Haleb'e getirilmişler ve 31 lider hemen o gün idam edilmişti (23-24 Cumadelula 1069=16-17 Şubat 1659).

Haleb'deki katliamda elebaşlarının öldürülmüş olmasına rağmen isyan, yer yer devam etmekte idi. Anadolu'nun her tarafında hâlâ başıboş eşkıya bakiyeleri dolaştığı gibi, bazı mahallî isyanlar henüz bastırılmış değildi. Hükümet, Anadolu'da sükûnetin iadesi için geniş çapta bir teftişin gerektiğine inanmıştı. Bunun için İstanbul kaymakamı İsmail Paşa geniş yetkilerle tüfek teftişine memur edildi. İsmail Paşa, Üsküdar'dan Arabistan'a kadar isyan ile alâkalı bulunan yeniçeri, sipah, çavuş, zaim, müteferrika, müderris ve kadı, sâdât ve mevâli, ümerâ ve mirimîran teftişi ile görevlendirildi. Asker olmadığı halde, askerlik iddiasında bulunan çift-bozanları tesbit ve teftiş ve reâyâ zümresine dahil etmekle görevli idi. Tüfek teftişi ile alâkalı olup Anadolu'nun her köşesine ulaştırılan fermanlar, sert ve katî hükümleri havâ idi.

31 İsa-zâde, *Tarih*, Üniversite Ktb. İbnülemin yazmaları, Nr. 3014 vrk.

32 Mücteba İlgürel, *Abaza Hasan Paşa İsyanı* (basılmamış doçentlik tezi), İstanbul 1976, s. 107.

Naima'nın İsmail Paşa'nın tezkirecisinden naklettiğine göre, İsmail Paşa, beşer yüz atlı ile iki ağasını sağ ve sol kollara tayin edip, orta kolda kendisi ilerlemişti. Abaza Paşa taraftarlarının kelleleri İstanbul'a gönderilirken, toplanan tüfek miktarı 80.000'e varmış bulunuyordu. İstanbul'a gönderilip Cebehâne-i Âmire'ye alınan bu kadar tüfek, isyanın önem derecesi hakkında fikir vermektedir. İbrahim Paşa, tüfek sahiplerinden ayrıca beşer tüfek için beşer gurus «Âsitâne'ye ücret» adı altında para da tahsil etmiştir³³.

Âsilerin elinde top

İsyanlarda tüfek kullanılması, devletin tedbirlerine rağmen zamanla artış gösterirken, tüfek ile birlikte az da olsa topun da kullanıldığı anlaşılmaktadır. İsyanlara karşı devlet, daha ciddi tutuma başvurduğu zaman topa da ihtiyaç hissetmiş, sevk edilen ordularda daima top da bulundurmıştır. Âsiler, gerek meydan savaşlarında gerek kale kuşatmalarında ve müdafaada top da kullanmayı tercih etmişlerdir. Bu sebeple elde ettikleri kalelerdeki topları müdafaada kullandıkları gibi, terkettikleri takdirde ellerindeki topları alıp götürmüşlerdir. Özellikle, XVII. yüzyılda vuku bulan isyanlarda tüfek artık mutad silâhlardan olurken, topun dahi miktar itibarıyla arttığı anlaşılmaktadır.

Bu cümleden olarak âsî Kalender-oğlu Amasya ve Tokat'ı yağma ettiği sırada Zile'ye de bir baskın düzenlemişti. Yanında olan darbzen (kale döğen) toplarla şehri muhasara etmiş, ancak iyi müdafa edildiği için kaleyi alamamıştı (1016=1608)³⁴.

Bundan başka, yukarıda bahsedilen Abaza Mehmed Paşa Kayseri sahrasında devlet ordusuna karşı top kullanmış, fakat büyük bir ordu karşısında tutunamamıştı (1033=1624)³⁵.

Sadriazam Hüsrev Paşa ile anlaşamayıp Balıkesir'de isyan eden ve etrafına çok sayıda adam toplayan İlyas Paşa da ordusunda tüfekten başka top da bulunduruyordu. İlyas Paşa isyan edip Mani-

33 Naima, *Tarih*, c. IV, s. 402-5.

34 Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, c. III, İstanbul 1927, s. 372.

35 Kâtib Çelebi, *Fesleke*, c. II, s. 55.

sa'ya yürümüş, şehri işgal ve kaledeki yedi topu ele geçirmişti. Şehri terk edip giderken topları da yanında götürerek İlyas Paşa, bunları Alaşehir'de bırakmıştı (1042=1631)³⁶.

Osmanlı Devleti tarihinde en büyük isyan hareketinin lideri Abaza Hasan Paşa da ordusunda top bulunduruyordu. İlgin muharebesinde top kullandığı muhtemel olan Abaza, galip gelip Maraş'a giderken Kayseri civarında Kuruçay bölgesinde yanındaki on adet topu toprağa gömdürmüştü. 1659 baharında daha ciddi tedbirlerle peşine düşecek devlet ordusuna karşı hazırlıklara girişmişti³⁷. Abaza'nın yeni teşebbüsleri netice vermemiş, gizlediği toplar bulunup Kayseri kalesine nakledilmiştir.

Sonuç

Devlet otoritesinin zedelendiği devirlerde meşru olmayan güçler, zaman zaman ya devlet idaresinde söz sahibi olmaya veya yeni bir varlık olarak ortaya çıkmaya gayret etmişlerdir. Bu hallerde en çok zarar gören Anadolu halkı olmuştur. Her şehir, kasaba ve hat-tâ köyde başına buyruk, eli tüfekli yeniçeri, sipah ve levend taslakları, müderris, suhte, uydurma sâdât gibi kimseler halka türlü eziyetten geri durmamışlardır. Kanun uygulayıcısı oldukları halde kadı ve nâiblerin dahi bazı suistimal ve zulümlere giriştikleri oluyordu. Bundan başka, sancak beyi, subaşı müfettiş ve mütesellim gibi devletin resmî görevlilerinin de tüfekli dolaştıkları zulm ve gasb olaylarına katıldıkları vaki idi. Bütün bunlar karşısında halkın can ve mal emniyetini sağlayamayan devlet, *adâletnâme* denilen fermanlar çıkararak reâyâyı korumaya çalışmış ise de başarılı olamamıştır. Böylece, özellikle XVII. yüzyıl ortalarında kendisini müdafa zorunda kalan halk, silâhlanmış, musâdere sonucu tüfek miktarı 80.000 gibi şaşırtıcı bir rakama ulaşmıştı. Bundan da anlaşılacağı

36 M. Çağatay Uluçay, *ayni eser*, s. 41, 267, 280.

37 «... bundan akdem emr-i şerif gönderilip Celâli Abaza Hasan Maraş üzerine giderken Kayseriye kurbinde Kuruçay nâm mahalde yere defn eylediği on kıt'a topu Kayseriye kal'asına nakl ve hıfz eylesiz deyu tenbih-i hümayûn olmağla...» 18 Şevval 1069 (8 Temmuz 1659). *Kayseri Şer'iyye Sicili* (Ankara Etnoğrafya Müzesi), Nr. 70, s. 159.

üzere Anadolu'da yer yer tüfek sanayii kurulmuş; tüfek ve barut rahatlıkla imal edilip satılır olmuştur. Böylece, isteyen kolayca elde edebildiği tüfek, imparatorlukta düzensizliğin ve eşkıyalığın başlıca kaynağı olmuştur. Burada zikredilmesi gereken bir husûs da, devletin bu tüfekli âsilerden istifade yolunu bulmuş olmasıdır. Şehzâde Bayezid vakasında çok sayıda tüfekli gencin devlet hizmetine alınması ve daha sonraki devirlerde de gönüllü, azeb, levend veya sekban adı altında imparatorlukta görevlendirilmeleri vakidir. Eli tüfekli reâyâyı askere almak veya liderlerini affedip devlet hizmetinde bulundurmamak gibi davranışlarla devlet, isyanların büyük mesuliyetini yüklenmiş oluyordu.

EK

HÜKM Lİ-ECL-İ TÜFEK*

Hâzîhi sûretü'l-hükmi's-şerîf's-sultânî ve'l-misâli'l-münîfî'l-hakânî nukûlet mine'l-asl bilâ-ziyâde ve lâ-noksân

Mefâhirü'l-kudât ve'l-hükkâm ma'âdinü'l-fazâil ve'l-keîâm Hü-dâvendigâr ve Karesi ve Biga sancakları kâdîları zîde-fazailuhum tevkî-i refî-i hümâyûn vâsıl olcâk ma'lûm ola ki, hâliyâ südde-i sa'âdetimde şöyle istimâ' olundu ki, zikr olan sancaklarda levend tâifesinden ve gayriden ba'zı kimesneler tüfek edinüp götürürlerimiş, imdi dergâh-ı mu'allam kullariyle bilfi'îl dirlik tasarruf eden erbâb-ı timârdan gayri aslâ bir ferd tüfek getürmek câiz değildir. Öyle olsa, buyurdum ki, hükm-i hümâyûnumla dergâh-ı mu'allam yaya başlarından fahrü'l-akrân Şücâ' zîde kadrühü vardıkda te'hîr etmeyüp her birinüz taht-ı kazânuzda bu husûsu ukat vechile gereği gibi dikkat ve ihtimâm ile tetebbu' ve tafahhus edüp göresiz dahi dergâh-ı mu'allam kullariyle bilfi'îl dirlik tasarruf eden erbâb-ı timârdan gayri her kimin elinde tüfek bulunursa alup zabt ve cem' eyleyüp ve her birinüz taht-ı kazanuzda gereği gibi te'kidâtla tenbîh ve yasak edesiz ki zikr olunan tavâifden gayri aslâ ve kat'â bir ferd tüfek alup götürmüyeler, şöyle ki ba'de't-tenbîh tüfek götürmesi men' olunan kimesneler birinin elinde tüfek bulunacak olursa kendüyü tutup habs edüp vazifesin yazup arz edesiz sonra anın husûsunda emrim ne vechile sâdır olursa mûcibi ile amel edesiz ve emrim üzere ne mikdâr tüfek zabt ve cem' olunursa sâhiblerinin isimleriyle yazup defter edüp ve defteri mühürleyüp dergâh-ı mu'allama gönderesiz, bu bâbda her birinüz gereği gibi mukayyed olup, min ba'd taht-ı kazanuzda tüfek getürmesi men' olunan kimesnelerden

* *Edremid Şer'iyye Sicili* (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi), nr. 1183, vrk. 56b.

bir ferdin elinde tüfek bulunmakdan ve bu bahâneyle kimesnenin kalîl [ü] kesîr akçeleri alınup ta'addî ve zulm ettirilmekten ziyâde ihtiyât ve ihtirâz edesiz şöyle ki bu bâbda kimesnenin bir akçesi alınup ta'addî ettirildüğü istimâ' oluna sizden bilinüp özrünüz makbûl olmak ihtimâli yoktur, bilmiş olasız, ana göre tedârük edüp bâb-ı ihtimâmda dakîka fevt etmeyesiz şöyle bilesiz alâmet-i şerife i'timâd kılâsız.

Tahrîren fî evâsıt-ı şehri-i Saferü'l-muzaffer sene hams ve selâsîn ve tis'a mie (Ekim/Kasım/ 1528).

bi-makâm-ı
Konstantaniyye

